

ידע כמפתח לישועה*

עמוס פונקנשטיין (1937–1995)

אנשי הספר ממונים כרגיל על הנחלת המסורת לדורות הבאים, על שמירת הישן, הטוב והנחשב בשירות הסדר הקיים. מנין באה אם כן לאינטלקטואלים תפיסתם העצמית כחיל-החלוץ של החברה, זה המסוגל לפענח את משמעות ההיסטוריה, לחזות את העתיד ולהוביל אליו את ההמונים? מה הם מקורותיו של הדימוי המודרני של הידע כמפתח לישועה ושל הפיענוח כתהליך של שיחרור? על שאלות זו מציע מאמרו של עמוס פונקנשטיין המנוח כמה תשובות מפתיעות ומצביע על אילן-יוחסין ארוך המוביל מן ההשכלה אל העת העתיקה, אל עולם הפילוסופיה היוונית, הכיתות היהודיות והזרמים המתחרים בנצרות הקדומה. בתוך כך הוא משרטט בקיצור כמה מרעיונות המפתח של ספרו על תדמיות של ידע במסורת המערבית, אותו לא זכה להשלים.

אילו הייתי סוציולוג, הייתי פשוט שואל: למה אינטלקטואלים מובילים רבים כל כך הם יהודים? ומדוע היו יהודים פעילים כל-כך ברוב החזיתות האינטלקטואליות מאז ראשית המאה התשע-עשרה? כמספר הפעמים שנשאלה השאלה, כן מספר התשובות שניתנו עליה. תרבותם המכוונת לרכישת ידע, נאמר לנו, נטעה ביהודים את הנטייה לעיסוקים למדניים. בנוסף לכך, מורשתם הדתית היתרגמה בקלות לאידיאלים אוטופיים חילוניים. מאז האמנסיפציה שלהם היו היהודים להוטים לאמץ את תרבות סביבתם, להפוך אותה לשלהם ולקחת חלק בעיצובה. אפליית היהודים במאה התשע-עשרה, שנמשכה למרות האמנסיפציה המשפטית שלהם, ניתבה אותם למקצועות מיוחדים – משפטים, רפואה, מדעים – והרחיקה אותם מאחרים, כגון שירות המדינה, הצבא והמימשל.

אך אינני סוציולוג, ואין אלה שאלותי – לפחות לא השאלות העיקריות שאני שואל. בתור היסטוריון של התרבות והרעיונות, אני מבקש למקד את תשומת-לב בשלושה מאפיינים של המסורת התרבותית היהודית, החיוניים להבנת תפקידם של האינטלקטואלים – או לפחות של אינטלקטואלים מטיפוס מסוים – בעולם המודרני. שלושה מאפיינים אלה אינם תלויים זה בזה, אך יש ביניהם זיקה הדדית: (1) מאז המאות האחרונות שלפני הופעת הנצרות מחויבת היהדות לאידיאל של ידע פתוח; (2) ידע נתפס במסורת היהודית בראש ובראשונה כפרשנות של טקסטים או של העולם ושל ההיסטוריה בתור טקסט; (3) היהדות היתה בית גידולן של כיתות, שתפסו עצמן כאוונגרד של הנבחרים.

כדי להוסיף ערפול לסיבוך, אמנע מניסיון להגדיר את מרכיבי הנושא בו אעסוק. איני מתיימר לדעת מהי "מהות היהדות", ואין זה כלל ברור, למה כוונתנו במונח "אינטלקטואלים". אף שהמונח הוא עתיק, רק במהלך המאה התשע-עשרה החל לציין אותן קבוצות, שמאה שנה קודם לכן היו נקראות "אנשי ההשכלה" או ה"נאורות" – *illuminati, philosophes, idéologues, Aufklärer*: אלה שביקשו לממש את דרישתו של קאנט: "העז לדעת", *sapere aude*. אינטלקטואלים במובן הצר של המלה מתאפיינים מאז בדימוי עצמי חזק בתור אוונגרד; הם נוטים לתפוס את עצמם כתודעתה וכמצפונה של התקופה ושל החברה שבה הם חיים. פעמים רבות חשו עצמם כקבוצה שולית ואפילו זרה לחברה הסובבת, אך בה במידה ראו עצמם כמעטים הנבחרים, אלה ששליחותם להבין את העולם והחברה, לבקר את הדעות הקדומות ואת דפוסי האי שוויון ולהפיץ ידע אמיתי. אני מבקש להסב תשומת לב לתודעה אוונגרדית יוצאת דופן זו, הממזגת ידיעה וישועה, ולעקוב אחר כמה מראשיותיה בתרבות היהודית.

* נוסח עברי של הרצאה שניתנה באוניברסיטה של אריזונה באפריל 1989: "Intellectuals and Jews." The Albert T. Bilgray Lecture, University of Arizona, Tucson, April 6, 1989. Tucson, Ariz.: Temple Emanu-El, 1990. התפרסם לראשונה בזמנים – רבעון להיסטוריה, 37 (2001), עמ' 4-9. תרגום: גדי אלגזי.

ידע פתוח וידע סגור

רק שתי חברות עתיקות המוכרות לי, היוונית והיהודית, ניסחו אידיאל של ידע פתוח. זוהי עובדה בעלת חשיבות עצומה. ברוב החברות הפרימיטיביות המוכרות לי, ידע שיטתי – ידע רלוונטי לחברה בכללותה – היה סגור וסודי; הוא נרכש באמצעות השתתפות בטקסי קבלה או במסורת שבעל-פה ונחשב נחלתה הבלעדית של משפחה, שושלת, מעמד או קבוצה מקצועית. האסטרונומיה הבבלית או הרפואה המצרית היו נחלתם הבלעדית של כוהנים; אומנות הכתיבה היתה נחלתם של הסופרים. רק ביוון ובישראל הקדומה אנו נתקלים באידיאל של ידע פתוח. פירוש המושג אינו רק שכל רכיבי הידע פתוחים ונגישים לכל, אלא גם שאמות המידה הקובעות, מה נחשב לידע אמיתי, הן עצמן שקופות ופתוחות לדיון ולביקורת. אחת המהפכות האינטלקטואליות העיקריות, רעיון ההוכחה המתמטית, היה תוצאה ישירה ואפילו ביטוי לאידיאל זה של ידע פתוח. אין צורך לומר, שמדובר היה באידיאל בלבד. רק המעמד החברתי של האנשים הפטורים מעבודה ונהנים מפנאי יכולים היו לעסוק בחקירה (תיאוריה) ביוון הקדומה. עם זאת, כאשר נתן אפלטון ביטוי ספרותי לתיאוריית האידיאות שלו, הציג בפנינו את סוקרטס כשהוא קורא לעבד כדי להראות באמצעותו שהלה "זכר" לא פחות מתמטיקה מאשר מנו. כולנו – עבדים ובני חורין כאחד – ניחנו בנפש, שפעם, בטרם לידתה, הזתה באותן אידיאות ממש. כולנו ידענו פעם, ועדיין מסוגלים לזכור, כל דבר ששווה לדעתו.

אך בעוד שהפילוסופיה והמדע היווניים הכירו את אידיאל הידע הפתוח, רק מאוחר יותר, בתקופה ההלניסטית, החל להתבסס אידיאל הישועה באמצעות ידע: האפיקוראים טענו, שבעזרת הקוסמולוגיה האטומיסטית-האקראית שלהם הם יכולים לשחרר את האנושות מן החשש מפני האלים ומפני המוות: *Felix quod potuit rerum cognoscere causas* ("אשרי היודע את סיבת הדברים"). ועדיין מדובר היה במקרה זה, ממש כמו באידיאל הסטואי של החכם, בישועת היחיד, לא בישועה אוניברסלית חברתית (אם "ישועה" – ולא "חופש" או "אושר" – היא תרגומו הנכון של האידיאל האמור, דבר שאני מפקפק בו). לתיקווה ל"ישועה חברתית דרך ידע" היו מקורות אחרים.

באופן בלתי תלוי בתהליך שהתרחש ביוון, התבסס גם בחברה היהודית מאז המאה הרביעית לפני הספירה אידיאל של ידע פתוח. אך ההדגשים היו שונים מאוד, שכן היהדות היתה (או הפכה) לדת הפרשנית בה"א הידיעה, והיתה דת היסטורית אסכטולוגית. היהדות היא דת טקסטואלית-פרשנית: ההיסטוריה של ההלכה, המדרש והקבלה, היא בראש ובראשונה היסטוריה של טקסטים, של פרשנויותיהם ושל פירושי הפירושים. לימוד הטקסטים המסורתיים ופרשנותם נחשבו במסורת היהודית לצו דתי ולערך מרכזי. אידיאל הידע הפתוח נולד בעולם היהודי, כאשר היהדות הפכה לדת טקסטואלית פרשנית. פרשנות וביאור היו פעילויות פתוחות בשני מובני המילה: הן היו כפופות לכללים שקופים ולכן פתוחות לספק ולמחלוקת מוגדרת היטב, כזו שאפשר להכריע בה. מעבר לכך, אלה שעסקו בפרשנות החוק היו 'הדיוטות', קבוצה פתוחה של "סופרים", "פרושים" ו"תלמידי חכמים".

לא תמיד היה הדבר כך. בזמנים הקדומים שלפני הגלות, הבהרתו ויישומו של החוק הדתי היו נחלתם של כוהנים: "ובאת אל הכהנים הלויים ואל השופט אשר יהיה בימים ההם" (דברים יז:ט). אך לאחר גלות בבל עברה היהדות חילון במובן זה, שפרשנות ההלכה עברה בהדרגה לידיהם של "הדיוטות" – תהליך שהגיע לסימומו עם חורבן בית המקדש השני בשנת 70 לספירה. חכמים חסרי ייחוס אלה לא נרתעו מזיוף ההיסטוריה לצורך ביסוס סמכותם. בפתח מסכת אבות אנו קוראים: "משה קיבל את התורה מסיני ומסרה ליהושע, ויהושע לזקנים, והזקנים לנביאים, והנביאים לאנשי כנסת הגדולה". כך מושמטים הכוהנים לחלוטין משלשלת המסורת, וזאת בניגוד לעדות מקראית מפורשת כגון זו שציטטתי ופסוקים רבים אחרים. היהדות הרבנית הכריעה בענייני הלכה לא בעזרת מסורות מקודשות אזוטוריות ולא בעזרת השראה אלוקית: "אין משגיחים בבת קול... התורה לבני אדם נתנה". אפילו עתיקותן של מסורות אינה אמת המידה העליונה להכרעה בדבר נכונותן: ראו, למשל, כיצד נודה אליעזר בן הורקנוס בשל עניין זה ממש. ההלכה נקבעת בעזרת דיון פתוח ("כל תלמיד שאין תוכו כברו לא ייכנס לבית המדרש"), המתנהל בהתאם לכללי פרשנות שקופים ומוכרע בהתאם לדעת הרוב ("נמנו וגמרו").

ההיסטוריה של המחשבה והמדע המערביים עד ימינו אנו עומדת בסימן המתח בין אידיאל זה לבין המציאות, בין אידיאל הידע הפתוח לבין העובדה שהגישה אליו מוגבלת בפועל למעטים. רק האריסטוקרטיה של בני חורין עסקו ביוון העתיקה ב"תיאוריה" (את המדעים הפרקטיים השאירו לעובדים). לפחות כך היה הדבר למן המאה החמישית לפני הספירה – אפשר שקודם לכן היו הדברים אחרת. פארינגטון (Farrington) טען, שבניגוד לפילוסופים של ימי אפלטון ואריסטו, הפילוסופים הפרה-סוקרטים שאבו את ההשראה לקוסמולוגיות שלהם מתהליכי עיבוד וייצור. המקורות היהודיים מצידם גדושים בביטויי בוז של המלומדים, "תלמידי החכמים" ל"עם הארץ": "כל הנותן בתו לעם הארץ כאילו נותנה לעובדי אלילים". גם בימי הביניים היה הידע מוגבל לאנשי הכנסייה; הוא היה, אם תרצו, סגור אנכית ופתוח אופקית. עוד אשוב לימי הביניים בהמשך.

פריצת דרך האמיתית של אידיאל הידע הפתוח התרחשה בעידן ההשכלה. אחד מפרשניה העדכניים מגלה בלב תנועת ההשכלה את "תחיית הפגניות". "פגניות" היא כמובן מונח שהומצא בידי יהודים ונוצרים; ואף שרבים מן הפילוסופים של ההשכלה היו אנטי קלריקליים ולעתים מתנגדי הדת ממש, הרי חילנו והפכו את המסורת הנוצרית שממנה באו. מן הנצרות ירשה ההשכלה את הדחף המיסיונרי שלה – ולא משום דת מן הדתות הפגניות של העת העתיקה, שכן אף אחת מהן לא התאפיינה בו. עיקר האמונה הנוצרית, ש"אין ישועה מחוץ לכנסייה" (*extra ecclesia nulla salus*), לבש כעת צורה חדשה: הוא התגלגל באמונה, שאין ישועה אלא מתוך השימוש בתבונה: "שחרור האדם מכפיפותו שבאשמתו שלו" (Die Befreiung des Menschen von seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit). אמונה טפלה ובורות הפכו בעיני המשכילים לחטא הקדמון של האנושות. במארג התורות האתיות-החברתיות של הפילוסופים אפשר להבחין בשאיפה בסיסית, הממקמת אותם קרוב הרבה יותר למסורת הנוצרית, מאשר לכל אסכולה פילוסופית עתיקה: אנשי ה"השכלה", *illuminati, Aufklärer, philosophes*, יצאו לתקן את האנושות והחברה בעזרת ידע ועיון. את ההמונים, כך האמינו, יש להעלות למדרגת הפילוסופים. בניגוד להם האמין הרמב"ם במאה השתים-עשרה, שההמונים הינם ויישאר קהי חושים ובורים גם בימות המשיח. בניגוד לקודמיהם מימי הביניים, הרציונליסטים של המאה השמונה-עשרה ייחסו לכל אדם "שכל ישר" – *common sense, bon sens, gemeiner Menschenverstand*, המאפשר לכל אחד מאיתנו להשכיל. התמורה בקונוטציות של המונח "קומון סנס" רומזת לתהליך זה: אצל הסכולסטיקנים של ימי הביניים היה זה מונח טכני לציון "החוש הששי" – היכולת לתאם בין נתוני החושים, המגיעים מאברי החישה השונים. אך למן המאה השבע-עשרה החל המונח לצייץ את יכולתו המולדת של כל אדם לשפוט ולעייץ בדברים כהלכה.

לא כל המשכילים האמינו, כפי שהאמין גוטהולד אפרים לסינג (Lessing), ב"חינוכו" המתמיד וההדרגתי של "המין האנושי". אך כולם האמינו בפונקציה החברתית של המדע, בישועה באמצעות ידע. הם ביקשו ליצור את הבסיס המשותף הרחב ביותר לחינוכו – "עיצובו" (*Bildung*) – האמיתי של המין האנושי.

בכך תפסו את עצמם כחלוצים של ממש, כחיל חלוץ. בכל האידאולוגיות שהתחלקו ביניהן במורשת ההשכלה, מילאה תפיסתם העצמית הדיאלקטית של האינטלקטואלים כאליטה בניגוד לרצונה תפקיד מרכזי. אם לדייק יותר: האינטלקטואלים ידעו, כי בעיני החברה היו שוליים; אך הם ראו עצמם כקולה האמיתי של החברה וכמי שמצביעים על העתיד, אוונגרד. מה הם מקורותיה של תפיסה ייחודית זו של האוונגרד, הכרוכה כמעט בסתירה עצמית?

האוונגרד ומשמעות ההיסטוריה

מאפיין נוסף ועתיק אפילו יותר של הדת היהודית הוא האוריינטציה ההיסטורית שלה. במקום אחר דנתי בהקשר ההיסטורי המקורי, שבו התעצבה תודעה היסטורית זו. בכמה קבוצות שוליים – בכיתות האפוקליפטיות של המאות שלפני הספירה ואחריה, צמחה תפיסה של ההיסטוריה כטקסט אחדותי הניתן לפענוח.

בתוך הקבוצות הללו – ובמיוחד בכת מגילות ים המלח – אנו מוצאים בפעם הראשונה תודעה עצמית חדשה וייחודית של אוונגרד, המפצה על הכרה ברורה בשוליותן. הנביאים הקדומים פרשו חזון של ישועה עתידית לישראל כולה, מועטים ככל שיהיו אלה שיימנו עמה בכלות הימים; לעומת זאת, הכתות האפוקליפטיות תחמו עצמן בחריפות לעומת שאר האנשים, בין יהודים ובין אם לאו. הן כינו עצמן "עדת קודש" ואת שאר ישראל "עיר שווא" – כאן מקור הדימוי האוגוסטיני של שתי הערים, "עיר האלוהים" (*civitas Dei*) ו"העיר הארצית" (*civitas terrena*), פרט לכך שהכתות האפוקליפטיות – בניגוד לאוגוסטין – אינן מותירות כל מקום ל"עיר המעורבת" (*civitas permixta*). הם, חברי הכת, הם חיל חלוץ של העולם החדש והנפלא (איאון) בתוככי העולם הישן, שגורלו נחרץ. עולמנו שלנו, סדרי הטבע והחברה, "ממהרים אל קיצם": "כי מהר ימהר העולם לחלוף" (*quia festinans festinat seculum pertransire*) (חזון עזרא ד:כז). תחת משא רשעתו יכרע ואין דבר שניתן לעשות כדי לשפר אותו. עולם חדש, סדר קוסמי חדש עומד לבוא בימינו אנו ממש, לאחר תהפוכות ותלאות איומות. רק הם, חברי הכת, יושעו, שכן הם מחזיקים בידע בדבר אחרית הימים, ידע בדבר הקץ, השמור לימי הקץ: "ישוטטו רבים ותרבה דעת" (דניאל יב:ד). הידע בדבר ההיסטוריה וקץ ההיסטוריה הגיע לידיהם הודות לאפוקליפסות – נבואות עתיקות לכאורה, שהיו חבויות וחתומות למען יתגלו באחרית הימים, ובזכות השיטה הנכונה לפענוח הטקסט של הנבואות התנ"כיות, לחשיפת הפשר, שאותה קיבלו הם לבדם מידי האב המייסד של הכת, "מורה הצדק". ישועתם באה באמצעות ידע, והם היו חיל חלוץ – נציגים של סדר קוסמי חברתי חדש בתוככי הישן.

תפיסה מיוחדת במינה זו של ישועה באמצעות ידע, נחלתם הבלעדית של המאמינים, עברה מן הכיתות לנצרות הקדומה. הנוצרים הראשונים ראו אף הם את עצמם כאוונגרד אפוקליפטי וקראו לעצמם "ישראל האמיתית" (*verus Israel*): הם ידעו אודות המשיח. ידיעתם האיתנה היתה הבסיס למושג חדש של אמונה – "אמונה ש" בניגוד ל"אמונה ב", ידע בניגוד לאמון התנ"כי ("אימינו בה' ובמשה עבדו"), פיסטיס ולא "אמונה" (מרטין בובר). בעוד שהידע של אנשי קומראן היה אזוטרי, הרי הידע בו החזיקה הנצרות הקדומה, למרות היותו פתוח ונהיר לכל, היה ידע פרדוקסלי, היה בגדר "סקנדל", כפי שאומר טרטוליאן (Tertullian): "בתום שלושת ימים יקום [ישוע] לתחייה: הדבר ברור, שכן אינו בגדר האפשר" (*Et resurrexit die tertio, certum est, quia impossibile est*).

פה ושם, לאחר ההלניזציה והתפשטותה של הנצרות, אפשר להיתקל גם קבוצות קטנות וכיתות כגון הגנוסטים, אשר תפסו ידע במובן יותר פילוסופי כדרך הבלעדית לישועה. אך ככל, הנצרות – בניגוד למשל למניאזים – לא היתה דת של אינטלקטואלים או עבורם בלבד. אם נחפש בהיסטוריה של הנצרות קבוצה חברתית, שתפסה את יעודה כבחינת המסורות וביקורת המוסכמות המקובלות, נצטרך להרחיק לימי הביניים, אל ראשיות האוניברסיטה במאה השלוש-עשרה. חברי האוניברסיטאות הגנו בתוקף לא רק על מעמדם כקורפורציה (*universitas* בלטינית של ימי הביניים פירושה "התאגדות", "קורפורציה"); הם הגנו עוד יותר על זכותם ללמד כל נושא ולדון בו (*libertas disputandi*) – זכות שניתנה להם, בתנאי שלא יכריעו ביחס לכל דוגמה או גוף הלכה של הכנסייה. עד כמה מהפכנית היתה תפיסת "חירות הדיון" (*libertas disputandi*) ניתן למשל ללמוד מן הדרך, שבה פותח תומאס אקווינאס (Aquinas) בסומה התיאולוגית שלו את הדיון בהוכחות לקיום האל: "על פניו נראה, שהאל אינו קיים" (*videtur quod Deus non sit*). שוב ושוב זומנו מורי האוניברסיטאות בפני ערכאות ונשאלו: האם אמרתם כך? ועל כך ענו: אכן אמרתי זאת, אך "על דרך הדיון ולא על דרך ההכרעה" (*disputanti more, non asserendi more*). וזוהי זכותי המוקנית. כאן מקור תודעתם העצמית של האינטלקטואלים כקבוצה, שתפקידה לבדוק, לבקר ולחפש חלופות תבוניות בפירוש הטקסטים.

כבר בימיהן הראשונים של האוניברסיטאות של ימי הביניים אנו מוצאים בין האינטלקטואלים הללו כאלה, שראו את הפילוסופיה כדרך היחידה לגאולה. ישו נמצא בנו, טען אמלריך מבנה (Bena), רק במידה שזכינו להארה פילוסופית, ואין הבדל גדול אם אנו נוצרים, מוסלמים או יהודים. אלוהים נמצא בנו במידה שאנו נוטלים חלק בשכל הפועל. לאחר מותו הוכרז אמלריך כמין; גופו הוצא מן הקבר ונשרף. חסידיו היו ספורים. העובדה המשמעותית היא, שיכול היה בכלל להופיע.

השפעה גדולה הרבה יותר – עד למאה התשע-עשרה – היתה ליואכים מפיורה ולפליג הרדיקלי של הפרנציסקנים שהלכו בעקבותיו. תורותיהם נוגעות במישרין להיסטוריה של המלים "אינטלקטואל" ו"אינטלגנציה". ה"מובן הרוחני" (*spiritualis intelligentia*) היה המונח המקובל בנצרות למן העת העתיקה לציון ההבנה העמוקה של כתבי-הקודש בניגוד למובנם המילולי-היסטורי גרידא. התיאולוגיה הנוצרית האשימה את היהודים, שהם מבינים את התנ"ך רק "לפי הבשר", שכן אין הם מסוגלים להבחין ברמזים הטמונים בברית הישנה לאמיתותה של הברית החדשה. ב-*spiritualis intelligentia* או מסורת ארבעת המובנים של כתבי-הקודש (*quattuor sensus scripturae*) המשיכה הנצרות פרקטיקות פרשניות הן של ספרות הפשר האפוקליפטית והן של נסיונות הסטואה לתפוס את המיתוסים על דרך האלגוריה. (במאה השלוש-עשרה החלה גם פרשנות המקרא היהודית, בהשפעה נוצרית, להבחין בפרד"ס). במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה, כשני דורות לערך לאחר אמלריך מבנה, קמה קבוצה קטנה וקולגית בקרב המסדר הפרנציסקני הצעיר. חבריה קראו לעצמם "הרוחניים". הם אכן ראו עצמם כאוונגרד האינטלקטואלי של האסכטון, של עידן קץ הימים. וגם הם עשו שימוש בפסוק מספר דניאל שנזכר לעיל: "ישוטטו רבים ותרבה דעת". ביואכים מפיורה ראו את האב המייסד הרעיוני שלהם. בעזרת מערכת פרשנית של הקבלות ופרה-פיגורציות, הקושרת את הברית החדשה לישנה (*concordia novi ac veteris testamenti*) "פיצח" יואכים את משמעות ההיסטוריה כתולדות התממשותן ההדרגתית של שלוש הפרסונות של האל בשילוש הקדוש: עידן האב היה עידן הברית הישנה; עידן הבן היה – ועדיין הינו – זה של הברית החדשה. העידן שלישי, עידן רוח הקודש, עומד לפרוץ; יהיה זה עידן ה"ברית הנצחית". יואכים והפרנציסקנים האמינו, כי בידיהם שיטה לחזות את שעתיד להתרחש, בלי להיעזר בניחוש עתידות: ניתוח מבנה העבר חושף את העתיד, כיוון שכל עידן מטרים את העידן שיבוא בעקבותיו ורומז עליו בעצם צורתו (*prefiguration*). בזכות הידע בו החזיקו ראו הפרנציסקנים את עצמם כחיל-חלוץ אמיתי של עידן רוח-הקודש. השפעתם על התנועות האוטופיות והמילנאריסטיות היתה עצומה – עד לחסידי סן סימון (Saint Simon) לאחר המהפכה הצרפתית. אפילו המתקן הסוקיניאני סרבטוס (Servetus), שהכחיש את קיומן של פרסונות נפרדות באלוהות והועלה על המוקד בז'נבה של קלווין, הודה – ברוח יואכים מפיורה – שניתן להבחין בשילוש בפעולתה של ההשגחה האלוהית בהיסטוריה.

כמה מהוגי ההשכלה הכירו בקירבה שביניהם לבין יואכים מפיורה. תורתו, אנו שומעים מלסינג, לא היתה סתם "חזון תעתועים" (*eine leere Grille*). אך ענייני כאן אינו בתפקיד הממשי, שמילאו יואכים ורעיונותיו בהעברתם של רעיונות אוטופיים. מה שאני מבקש לעשות קרוב יותר ל"ארכיאולוגיה של הידע" בנוסח מישל פוקו (Foucault): לברר את הגניאלוגיה של תדמיתם העצמית של האינטלקטואלים, לחשוף כמה מן הרבדים השונים שהצטברו בה במהלך ההיסטוריה. זיהינו שלושה מאפיינים: הנטיה לאינטרפרטציה (או ההטיה הטקסטואלית) שלהם, הדימוי העצמי שלהם כאוונגרד והמחויבות שלהם לידע פתוח – האמונה שהידע לבדו הוא המפתח לישועה.

קרל מרקס (Marx) היה הראשון שנתן ביטוי מובהק לתודעתם של האינטלקטואלים כאוונגרד במונחים מודרניים וחילוניים. המפלגה הקומוניסטית היא חיל החלוץ של הפרולטריון, משום שהיא לבדה מחזיקה בתודעה בלתי כוזבת. היא יודעת את חוקי ההיסטוריה, והידע שבידה הוא אמיתי, במידה שהוא מיתרגם מייד לפרקטיס. המפלגה, כלומר האינטלקטואלים, קוראת את הטקסט של ההיסטוריה נכונה ופועלת בהתאם. יכולתם לקרוא נכונה את ההיסטוריה היא עצמה תוצר היסטורי: רק בשלב האחרון של החברה הבורגנית הולך ומתחזרר מבנה ההיסטוריה לעיני אלה, המסוגלים לפענח אותו. הפרקסיס פירושו הכנת המהפכה, תחילה באמצעות הפצת הידע. אף אחד מן המרכיבים הללו אינו לקוח במישרין מן המסורת היהודית – ודאי לא החזונות האוטופיים כשלעצמם. הטענה, שמארקס שאב את השראתו ממסורת הנביאים היא דבר הבל-א-היסטורי. אך יש טעם להראות את הזיקה הקושרת את תפיסתו של מרקס בדבר מציאת משמעות בהיסטוריה באמצעות אוונגרד של אינטלקטואלים לאילן יוחסין ארוך, ששורשיו בזרמים האפוקליפטיים היהודיים ובאוריינטציה הטקסטואלית שלהם.

אותה אוריינטציה טקסטואלית, משולבת בתפיסת תפקידו המשחרר של המפענח, ניתן למצוא גם בפסיכואנליזה, ואם אתם מבקשים דוגמה בת זמננו, גם באתוס של הדקונסטרוקציה. אינני מבקש לומר שיש משהו "יהודי" או "נוצרי" בכל התנועות הללו. כל שאני מבקש לטעון הוא, כי בטווח הארוך מילאו המסורות היהודיות תפקיד משמעותי בעיצובן ובעיצוב עמדת האינטלקטואלים בעולם המודרני בכלל. אני מקווה, שהצלחתי לפחות להעלות טיעון סביר בזכות הטענות הללו.

לקריאה נוספת:

- עמוס פוקנשטיין ועדין שטיינזליץ, סוציולוגיה של הבערות (תל-אביב: משרד הביטחון ההוצאה לאור, 1982)
- , טבע, היסטוריה ומשיחיות אצל הרמב"ם (תל-אביב: משרד הביטחון ההוצאה לאור, 1983)
- , תדמית ותודעה היסטורית ביהדות ובסביבתה התרבותית (תל-אביב: עם עובד, 1991)
- , *Theology and the Scientific Imagination from the Middle Ages to the Seventeenth Century* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1986)